

Ο ΔΙΑΦΩΤΙΣΤΙΚΟΣ ΡΟΛΟΣ ΤΟΥ ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ (1764-1828)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ: Η ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Πριν από λίγα χρόνια, στο φιλόξενο χώρο του Βόλου, έγινε αναφορά στην άγνωστη πλευρά της φυσιογνωμίας του διαφωτιστή και επαναστάτη Ρήγα Βελεστινλή. Παρουσιάστηκαν οι καινούργιες έρευνες για τη θρησκευτικότητα και την ορθόδοξη πίστη του.¹ Στην παρούσα μελέτη θα γίνει αναφορά σε μία άλλη μεγάλη φυσιογνωμία της Μαγνησίας, σε έναν άλλο διαφωτιστή και διδάσκαλο του Γένους, τον Άνθιμο Γαζή. Θα παρουσιαστούν πτυχές της πνευματικής προσφοράς του στον αναγεννώμενο Ελληνισμό.

Είμαστε περήφανοι που ο θεσσαλικός χώρος γενικά και ιδιαίτερα αυτός της ευρύτερης περιοχής του Πηλίου, της Μαγνησίας, έχει αναδείξει σημαντικές προσωπικότητες κατά την εποχή της πνευματικής Νεοελληνικής Αναγέννησης, του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, οι οποίες κοσμούν το πάνθεον του Ελληνισμού και δίκαια αναγνωρίστηκαν για την προσφορά τους Διδάσκαλοι του Γένους: Ρήγας Βελεστινλής, Άνθιμος Γαζής, Γρηγόριος Κωνσταντάς, Δημήτριος-Δανιήλ Φιλιππίδης, Στέφανος Κομνητάς. Η προσφορά τους, εκτός των άλλων, διαπιστώνεται από τα έργα τους, στα οποία διατύπωσαν τις ιδέες τους, την αγάπη για την πατρίδα τους, για το Γένος τους, το ενδιαφέρον για τους νέους, τη μόρφωσή τους και γενικότερα για την πρόοδο της πεφλημένης πατρίδας τους, της Ελλάδας.

Τα έργα τους αυτά, τα οποία τους καθιέρωσαν και τους τιμούμε, οφείλουμε εμείς οι νεότεροι να τα γνωστοποιήσουμε ευρύτερα, να τα δώσουμε στους μαθητές, στους φοιτητές, στον κόσμο γενικότερα. Να μην εναπόκεινται μόνο, ως σπάνια έργα, στα ράφια των μεγάλων Βιβλιοθηκών, αλλά να γίνουν κτήμα όλων εκείνων οι οποίοι θα ήθελαν να τα γνωρίσουν, να γνωρίσουν τον δημιουργό τους, την σημαντική προσωπικότητά τους. Γι' αυτό και με την ευκαιρία σήμερα προτείνεται στους φορείς της Μαγνησίας, όπως για παράδειγμα στο Δημοτικό Κέντρο Ιστορίας του Δήμου Βόλου, στο Ίδρυμα Πορφυρογένη και σε άλλους φορείς να αναλάβουν μία προσπάθεια γι' αυτά τα σημαντικά έργα και να επανεκδοθούν. Στο υπέροχο αυτό έργο να συνδράμουν και άλλοι άνθρωποι, να χρηματοδοτήσουν μία έκδοση και το όνομά τους να γραφεί για πάντα στην επανέκδοση αυτή, όπως ενίσχυναν οικονομικά τα έργα του Ανθίμου Γαζή άνθρωποι που είχαν πνευματική ανησυχία και οικονομική δυνατότητα.

1. Εκτενέστερα βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας και Ορθόδοξη πίστη*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2005.

Έχουμε κάνει την αρχή με την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Έχουμε επανεκδώσει όλα τα έργα του Ρήγα Βελεστινλή, με ευρετήρια και σχόλια.² Τον Μάιο του 2011 παρουσιάστηκαν στο Βόλο και σε ψηφιακό δίσκο. Τώρα ετοιμάζουμε το Λεξιλόγιο του Ρήγα, για να γίνει γνωστός ο πλούτος της γλώσσας του. Το ίδιο θα πρέπει να γίνει και για τους άλλους Διδασκάλους του Γένους της Μαγνησίας. Να επανεκδοθούν όλα τα έργα τους. Ήδη του Ανθίμου Γαζή έχει επανεκδοθεί η *Γεωγραφία* του Μελετίου,³ όπως επίσης και η *Νεωτερική Γεωγραφία* των Κωνσταντά και Φιλιππίδη από την κ. Αικ. Κουμαριανού.⁴ Από τη Βιβλιοθήκη της Βιέννης έχουμε λάβει σε ψηφιακό δίσκο το αντίτυπο του χάρτη του Γαζή *Πίναξ Γεωγραφικός της Ελλάδος*, ο οποίος εκδόθηκε, στη Βιέννη το 1800, από τον χαλκογράφο Μύλλερ, και της *Χάρτας της Ελλάδος* του Ρήγα Βελεστινλή. Σχεδιάζουμε να επανεκδώσουμε και αυτόν τον χάρτη αν υπάρξει κάποια μικρή οικονομική συμπαράσταση.

Ο Ανθιμος Γαζής είναι από τους λίγους Διδασκάλους του Γένους, ο οποίος, εκτός από την πνευματική προσφορά του, συμμετείχε ενεργά και στις επαναστατικές δράσεις στη Μαγνησία. Είχε μνηθεί στη Φιλική Εταιρεία. Σχετικές μελέτες έχουν δημοσιευθεί, όπως για παράδειγμα του Γιάννη Μουγογιάννη.⁵ Είναι πλέον γνωστή η ηγετική θέση του Γαζή στην επανάσταση του Πηλίου-Μαγνησίας τον Μάιο του 1821. Χαρακτηριστικά από το στρατόπεδο του Βόλου απηύθυνε, στις 7 Μαΐου 1821, την Προκήρυξή του «*Προς τους λαούς της Ζαγοράς, των Φερών και της Αγυιάς*».⁶ Μεταξύ των άλλων, ο Γαζής τόνιζε ότι οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι από την κάθε περιοχή «*ὡς βουλευταὶ θὰ συστήσωσιν τὴν Βουλὴν τῆς Θετταλομαγνησίας. Οὗτοι κατὰ τὰ ἀρχαῖα θέσμια τῶν προγόνων μας καὶ τὰς συστάσεις τοῦ Ρήγα τοῦ Θεσσαλοῦ, θὰ συντάξουν τὴν Νομικὴν Διάταξιν, ἢ ὁποία θὰ κανονίξῃ εἰς τὸ μέλλον τὰ τῆς διοικήσεως τῶν χωρίων καὶ τῆς ἐπαρχίας μας, τὸν διοργανισμόν τοῦ πολέμου καὶ τὰ δίκαια τῶν συμπατριωτῶν μας*». Διαπιστώνεται κατ' αυτόν τον τρόπο ότι ο Γαζής γνώριζε το *Σύνταγμα* του Ρήγα, «*τὰς συστάσεις*», και το συνιστά

2. Ρήγα Βελεστινλή, *Ἄπαντα τα έργα*, για πρώτη φορά ολοκληρωμένα, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, (επιμέλεια-ευρετήρια-σχόλια Δημ. Καραμπερόπουλος), και σε ψηφιακό δίσκο, Αθήνα 2007.

3. Μελετίου, *Γεωγραφία παλαιά και νέα... πλήστες δέ σημειώμασιν ἐπαυξηθεῖσα μετὰ τινων παραρτημάτων καὶ πέντε Γεωγραφικῶν Πινάκων καὶ ἐπιδιορθωθεῖσα ἐξεδόθη τό δεύτερον ὑπό Ἀνθίμου Γαζῆ τοῦ Μηλιώτου*, Βενετία 2007.

4. Δανιήλ Φιλίππιδης-Γρηγ. Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτερική*, επιμέλεια Αικατερίνη Κουμαριανού, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 2006.

5. Ενδεικτικά βλ. Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Ἄνθιμος Γαζής (1758-1828)*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1969, όπου προγενέστερη βιβλιογραφία Γιάννης Μουγογιάννης, «Ἄνθιμος Γαζής (1758-1828)», *Μορφαὶ τῆς Μαγνησίας*, Βόλος 1973, 67-113 (το ίδιο κείμενο στον τόμο, *Τρεις Πηλιορείτες Πρωτοπόροι*, Βόλος 1993, 13-82) Ὁ ἴδιος, «Ἄνθιμος Γαζής. Ὁ Μηλιώτης διαφωτιστής και επαναστάτης», *Πρακτικά του Ἀ' Πανελληνίου Συνεδρίου, Οἱ τρεῖς Μηλιώτες Διδάσκαλοι του Γένους (2000)*, Πολιτιστικός Ὄργανισμός Δήμου Μηλεών, επιμέλεια Κώστας Λιάπης, Βόλος 2002, 97-108.

6. Γιάννης Κορδάτος, *Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Βόλου και Αγιάς*, Αθήνα 1960, 662-664 (η προκήρυξη στη σ. 664).

για τη διοργάνωση του ελεύθερου χώρου μετά την επανάστασή του.

Ωστόσο, επειδή στο στρατόπεδο των επαναστατών το ηθικό ήταν πεσμένο, ο Γαζής δίνει εντολή στους γραμματισμένους να αντιγράψουν τον *Θούριο* του Ρήγα «Ως πότε παλληκάρια» και να τον τραγουδήσουν για να εμψυχωθούν οι στρατιώτες. Πράγματι, πλήρεις ενθουσιασμού μετά επιτέθηκαν στους Τούρκους της γενέτειρας του Ρήγα, του Βελεστίνο. Εκεί οι επαναστάτες συγκάλεσαν τη «Βουλή Θεταλομαγνησίας»· αν και οι Μακρινιτζιώτες επέμεναν τη σύγκλησή της στη Μακρινίτσα, τελικά επικράτησε η άποψη του Γαζή ώστε να συγκληθεί στο Βελεστίνο προς τιμήν του Ρήγα. Πράγματι, συγκλήθηκε στις 11 Μαΐου 1821, με πρόεδρο τον Άνθιμο Γαζή και γραμματέα τον Φίλιππο Ιωάννου, τον μετέπειτα καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το σημαντικό αυτό γεγονός της συγκλήσεως της Βουλής Θεταλομαγνησίας στο Βελεστίνο, το τιμήσαμε με ένα μνημείο, για να γίνει γνωστό, έργο προσφορά του αγαπητού φίλου και λογίου Γεωργίου Διονυσίου.⁷

Μελετώντας τα έργα του Γαζή διαπιστώνονται οι ιδέες, οι αντιλήψεις του για την εκπαίδευση, για τη μόρφωση και την πνευματική πρόοδο των νέων και γενικότερα των Ελλήνων. Άξιο προσοχής είναι το γεγονός ότι το πρώτο βιβλίο, το οποίο εξέδωσε το 1799 και με το οποίο εμφανίζεται στα νεοελληνικά Γράμματα, είναι ένα βιβλίο *Φυσικής Ιστορίας* σχετικά με την εξήγηση των φυσικών φαινομένων, για την κοσμολογία, την αστρονομία, για τους νόμους της φύσεως, τον ήχο, το φως, τη γεωλογία, τη γεωγραφία, το ύδωρ, τα φυτά, τα ζώα και τον άνθρωπο.⁸ Σε υποσημείωση (σ. 629), μάλιστα, με πόνο γράφει σχετικά με την έλλειψη τέτοιων βιβλίων στα ελληνικά, «*Πρό δεκαπέντε ἤδη χρόνων ἤρξατο ἡ Φυσική Ἱστορία νά αὐξάνη μέ γιγαντιαῖα βήματα, αἱ νέαι ἐφευρέσεις συνέδραμον κατά πολλά εἰς τήν αὐξησίαν της, καί ἔφθασεν εἰς ἕνα μέγιστον βαθμόν. Ὅλα τά γένη τῆς Εὐρώπης εἶναι πεπλουτισμένα ἀπό φυσικᾶς ἱστορίας, ἡμεῖς δέ κατά πάντα δυστυχεῖς*».

Κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και τις δύο προεπαναστατικές δεκαετίες παρατηρείται σημαντική αύξηση εκδόσεως ελληνικών βιβλίων των θετικών επιστημών διά των οποίων η σύγχρονη γνώση μεταφερόταν από την Ευρώπη στον ελληνικό χώρο.⁹ Ο Γαζής είχε αντιληφθεί τη σημασία της επιστημονικής νεότερης γνώσης για το φωτισμό του Γένους και γι' αυτό, εξάλλου, στέλνει πολλά επιστημονικά βιβλία στη Σχολή Μηλεών, που ιδρύει μαζί με τους λόγιους εξαδέλφους του Γρηγ. Κωνσταντά και Δαν. Φιλιππίδη. Πολλά βιβλία, μάλιστα, φέρουν την υπογραφή του.¹⁰ Παράλληλα ο Γαζής συμμετέχει στη γνώση της ελληνικής γλώσσας και γραμ-

7. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, «*Βουλή Θεταλομαγνησίας*» Βελεστίνο, 11 Μαΐου 1821. *Η ανέγερση του Μνημείου το 2000 και το γκρέμισμά του το 2008*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα, Αθήνα 2009. Μετά το ανίερο γκρέμισμά του από τη Δημοτική Αρχή του 2008, δυστυχώς ακόμη δεν ξαναστήθηκε το μνημείο αυτό.

8. Βενιαμίν Μαρτίνος, *Γραμματική τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν ἢ Σύντομος ἀνάλυσις τῆς πειραματικῆς νεωτέρας φιλοσοφίας νῦν δέ τό πρῶτον ἐκδοθεῖσα εἰς τήν κοινήν τῶν Ἑλλήνων διάλεκτον καί μετά πλείστων σημειωμάτων ἐπανξηθεῖσα παρά Ἀνθίμου Γαζή, ἐν Βιέννῃ 1799*.

9. Γιάννης Καραάς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 1991.

10. Δημήτρα Ανδριτσάκη-Φωτιάδη, *Κατάλογος παλαιῶν εντύπων της ιστορικής Βιβλιοθήκης Μηλεῶν Πηλίου*, πρόλογος Λουκίας Δρούλια, *Ιστορική Βιβλιοθήκη Μηλεῶν*, Αθήνα 1993.

ματείας, όπως αποδεικνύεται από την έκδοση των δύο σημαντικών έργων του, του δίτομου *Βιβλιοθήκη Ελληνική*,¹¹ με όλους τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς και βέβαια του τρίτομου *Λεξικού* του.¹² Χαρακτηριστικά γράφει ο Γαζής για το *Λεξικό* του: «*Ἡ ἔφεσις τὴν ὁποίαν πρὸ πολλοῦ ἐν ἑμαυτῷ ἔτρεφον εἰς τό νά ἴδω τό Γένος μου πεπλουτισμένον μέ ὅσον τό δυνατόν ἐντελές Ἑλληνικόν Λεξικόν, πολλάκις μέ ἐνεθάρρυνεν εἰς τό νά κινήσω πάντα λίθον πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ τοιοῦτου καλοῦ ἔργου*». Και πράγματι, το πέτυχε με την έκδοση του τρίτομου *Λεξικού* του.

Ο Ανθίμος Γαζής, επιπλέον, εκφράζει και τις παιδαγωγικές του αντιλήψεις, τον τρόπο σπουδῆς των νέων, στον πρόλογο της *Γεωγραφίας* του Μελετίου,¹³ την οποία επανεκδίδει το 1807 και συνοπτικά μνημονεύονται μερικά στοιχεία. Τονίζει στην αρχή του προλόγου του ότι «*ἡ Γεωγραφία καί ἡ Ἱστορία ὄχι μόνον στολίζουσι τόν ἄνθρωπον, ἀλλά καί τόν ἀποκαθιστάνουσι τῷ ὄντι πολίτην καί ὠφέλιμον εἰς τὴν πολιτικὴν κοινωνία*». Αφού αναπτύξει τα χαρακτηριστικά της *Γεωγραφίας* και της *Ἱστορίας* επισημαίνει ότι τις επιστήμες αυτές «*ἔπρεπε νά σπουδάζωσιν οἱ νέοι τοῦ γένους εἰς τά σχολεῖα μας*». Γι' αυτό, εξάλλου, και σε όλα σχεδόν τα ιστορικά και γεωγραφικά βιβλία, τα οποία επιμελήθηκε, προσέθετε και γεωγραφικούς χάρτες για την καλύτερη κατανόηση από τους αναγνώστες του γεωγραφικού χώρου.

Επισημαίνει, ωστόσο, ότι δεν διδάσκονταν στους νέους του Γένους μας τα «*αναγκαιότατα μαθήματα*», αλλά οι μαθητές κατατρίβονταν στην ανάγνωση της *Οκταήχου* και του *Ψαλτηρίου*, χωρίς να έχουν τη δυνατότητα να κατανοήσουν τα αναγινωσκόμενα με αποτέλεσμα να αηδιάζουν και να μην έχουν όρεξη για μάθηση. Και καταχωρίζει την πρότασή του: «*Ἡ μέθοδος τὴν ὁποίαν ἐγὼ στοχάζομαι ἐπιτήδειον διὰ νά βαλθῆ εἰς τά κοινὰ σχολεῖα εἶναι αὕτη. Πρῶτον νά γυμνάζωνται οἱ νέοι εἰς τό νά γνωρίσωσι καλῶς τά γράμματα καί νά ἀναγινώσκωσιν ἐλευθέρως πρέπει νά διαβάσωσι τοὺς ἀπλοῦς ἠθικούς μύθους τοῦ Αἰσώπου, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάγνωσις προξενεῖ εἰς τοὺς νέους καί ἡδονὴν καί ὠφέλειαν*». Προσθέτει, μάλιστα, ότι η μέθοδος αυτή ακολουθούσαν από τους «*Προπάτορες*» μας, παραθέτοντας και σχετικό κείμενο από τον γεωγράφο Στράβωνα και τη σχετική παραπομπή «*Βιβλ Α΄, σ. 19*».¹⁴

Στη συνέχεια ο Γαζής συμπληρώνει την πρότασή του για τη μέθοδο εκπαίδευσης πως «*μετά τοὺς μύθους οἱ παῖδες πρέπει νά σπουδάζωσι τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν διὰ νά μάθωσι τά ἄρθρα τῆς πίστεως καί τὴν προσευχὴν των*». Ακολουθῶς οι

11. Ἄνθιμος Γαζής, *Βιβλιοθήκη Ἑλληνικῆς βιβλίας δύο, περιέχοντα κατὰ χρονικὴν πρόοδον τὰς περὶ τῶν ἐξόχων Ἑλλήνων συγγραφέων βεβαιωτέρας εἰδήσεις*, Βενετία 1807.

12. Ἄνθιμος Γαζής, *Λεξικόν Ἑλληνικόν πρὸς χρῆσιν τῶν περὶ τοὺς παλαιούς συγγραφεῖς ἐνασχολουμένους, ἐπιστάσι καί διορθώσει Σπυρίδωνος Βλαντῆ*, Βενετία, τ. Α΄, 1809, τ. Β΄ 1812, τ. Γ΄ 1816. Βλ. Αικ. Κουμαριανού, «*Ἀνθίμου Γαζῆ Ἑλληνικόν*». Η ιστορία μιας Λεξικογραφικής προσπάθειας», *Ο Ἐρανιστής*, 9/10 (1964) 163-186.

13. Μελετίου *Γεωγραφία παλαιά καί νέα...πλείστοις δέ σημειώμασιν ἐπαυξηθεῖσα μετὰ καί τινων Παραρτημάτων καί πέντε Γεωγραφικῶν Πινάκων καί ἐπιδιορθωθεῖσα, ἐξεδόθη ἤδη τό δεύτερον ὑπὸ Ἀνθίμου Γαζῆ τοῦ Μηλιώτου*, ἐν Βενετία, τύποις Πάνου Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, 1807, Α΄, σ. ζ΄-ιγ΄.

14. Το κείμενο της παραπομπῆς βρίσκεται στο Στράβωνα, *Γεωγραφικά Α΄*, 2. 8.

μαθητές «νά γυμνάζονται εἰς τό βιβλίον Ἀποθήκη τῶν Παίδων,¹⁵ τό ὁποῖο περιέχει μύθους, ἱστορία καί γεωγραφία καί ἄλλα ἀναγκαῖα, νά γυμνάζονται ‘εἰς τό γράφειν καί ἀριθμεῖν’». Ἐπειτα οἱ μαθητές νά «ἐμβαίνουσιν εἰς τήν σπουδήν τῆς γεωγραφίας καί ἱστορίας». Καί συμπληρώνει ὅτι αὐτός ἦταν καί ὁ σκοπός τοῦ Μελετίου με τή συγγραφή τῆς *Γεωγραφίας* του, στήν ὁποία διάσπαρτα καταχωρίζει πληροφορίες ἀπό τή Μυθολογία καί τήν Ἱστορία. Γι’ αὐτό, τονίζει ὁ Γαζής, ἐπιμελήθηκε τήν ἐπανεκδόση τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Μελετίου, στήν ὁποία καταχώρισε υποσημειώσεις καί παραρτήματα. Ἐπιπλέον πρόσθεσε πέντε γεωγραφικούς χάρτες γιά τίς τέσσερες ἡπείρους καί ἓνα πέμπτο «τῆς πατρίδος ἡμῶν Ἑλλάδος, τῆς ὁποίας καί ἡ γεωγραφία καί ἡ ἱστορία μᾶς εἶναι πολλά ἀναγκαῖα», συμπληρώνοντας πῶς ἡ ἐκδόση αὐτή τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Μελετίου ἀποβλέπει «εἰς τήν ὠφέλειαν τοῦ Γένους».

Καταλήγει στήν πρόλογό του με τήν ἀπόψη ὅτι ἡ *Γεωγραφία* «ἀποκαθιστᾶ τόν σπουδάζοντα αὐτήν ἄξιον πολίτην καί ἐγκατοικόν τῆς γῆς, ἄξιον συναναστροφῆς καί ἐπιτήδειον εἰς ὅλας τάς πραγματείας καί χρεῖας τῆς ζωῆς μας καί ἄξιόν του νά ἀκούη παρά πάντων ‘Πολλῶν δ’ ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καί νόον ἔγνω’», φράση παρμένη ἀπό τόν Ὅμηρο¹⁶ καί τήν ὁποία εἶχε θέσει καί ὁ Ρήγας στήν ἀνοιχτό βιβλίον, δίπλα στήν πόδι τῆς θεᾶς ἐπιστήμης.¹⁷ Στόν δεύτερο τόμο, μάλιστα, τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Μελετίου ὁ Γαζής ἔχει καταχωρίσει ἐκτενῆ σημείωση γιά τή Μαγνησία ὅπου, ἐκτός τῶν ἄλλων, τονίζει ὅτι τά χωριά τοῦ Πηλίου «διοικοῦνται δημοκρατικῶς μέ πατριωτισμόν».¹⁸ Τά ἴδια γράφει καί ὅταν ἀναφέρεται στίς Κυδωνίες.¹⁹ Κατ’ αὐτόν τόν τρόπο διαφαίνονται οἱ πολιτικοκοινωνικές ἀντιλήψεις του.

Ἐπιπλέον ὁ Γαζής δείχνει μεγάλο ἐνδιαφέρον γιά τίς ἀρχαιότητες. Βρίσκει ευκαιρία νά τίς ἐπισημάνει, ὅπως ἐνδεικτικά ἀναφέρουμε ὅτι καταγράφει τίς ἐπιγραφές στή Μακρινίτσα²⁰ καί στή Σκιάθο,²¹ ὅπου βρήκε ἓνα λίθον με δύο ἐπιγραφές καί τίς ὁποῖες ἀντιγράφει. Σέ μία ἄλλη σελίδα, μάλιστα, τῆς *Γεωγραφίας* γράφει με θλίψη γιά τήν λεηλασία τῶν ἀρχαιοτήτων ἀπό τούς ξένους. Ὅταν ὁ Μελετίος γράφει γιά τόν ναό τῆς θεᾶς Δήμητρας στήν Ἐλευσίνα, ὅτι τό «ἄγαλμα σώζεται μέχρι

15. Ὁ Ἄνθιμος Γαζής τό 1807, πού γράφει τήν εἰσαγωγή αὐτή στήν ἐπανεκδόση τῆς *Γεωγραφίας* τοῦ Μελετίου, θά εἶχε ὑπόψη του τήν *Ἀποθήκη τῶν Παίδων* τοῦ Σπ. Βλαντή (1765-1830), ὁ ὁποῖος μετέφρασε τό διδακτικό βιβλίον τῆς Jeanne-Marie Leprince de Beaumont (1711-1780), *Le Magasin des Enfants, ou Dialogue d’une sage gouvernante avec ses élèves* (1756 σέ τέσσερις τόμους). Στά ἐλληνικά ἡ μετάφραση τοῦ Σπ. Βλαντή ἐκδόθηκε δύο φορές στά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, ἀπό τό 1788 μέχρι τό 1797. Τρίτη ἐπανεκδόση μνημονεύεται τό 1803 (τ. Β’), τό 1805 (τ. Α’ καί Δ’) καί τό 1806 (τ. Γ’). Σχετικά βλ. Φίλιππος Ηλιοῦ, *Ἑλληνική Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα. Βιβλία-Φυλλάδια. Τόμος Πρῶτος 1801-1818*, Βιβλιολογικό Ἐργαστήρι, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1997, ἀρ. 1803.11, 1805.9-10, 1806.8. Σημειώνεται ὅτι τό 1805 ἡ *Ἀποθήκη τῶν Παίδων* εἰσήχθη ὡς διδακτικό ἐγχειρίδιο στά σχολεῖα τῆς Ἰονίου Πολιτείας.

16. Εἶναι ἀπό τήν *Οδύσσεια* α’, 3.

17. Δημ. Καραπερόπουλος, *Ἡ «Χάρτα τῆς Ἑλλάδος» τοῦ Ρήγα. Τά πρότυπά της καί νέα στοιχεία*, Αθήνα 1998, 29.

18. Μελετίου *Γεωγραφία*, τ. Β’, 450-456.

19. Μελετίου *Γεωγραφία...*, τ. Γ’, 157, σημ. α’.

20. Μελετίου *Γεωγραφία...*, τ. Β’, 453-454.

21. Μελετίου *Γεωγραφία...*, τ. Γ’, 13, σημ. α’.

του νῦν» ο Γαζής ωστόσο σημειώνει, στοιχείο που δείχνει πόσο ενημερωμένος ήταν, «κατά δυστυχίαν καί τοῦτο τό τίμιον λείψανον τῆς ἀρχαιότητος πρός τοῖς ἄλλοις μᾶς τό ἐπήραν οἱ Ἄγγλοι περί του 1802».²² Με την ευκαιρία ας μνημονεύσουμε και του άλλου τέκνου του Πηλίου του Δανιήλ Φιλιππίδη την θέση, ο οποίος υποστήριζε ότι πρέπει να γνωρίζουμε την ιστορία και τη γεωγραφία της πατρίδας μας, διότι διαφορετικά, τόνιζε, στον πρόλογο του βιβλίου του *Ιστορία της Ρουμουνίας*,²³ ότι «ὁ τήν ἱστορίαν καί τήν γεωγραφίαν τῆς ἑαυτοῦ πατρίδος ἀγνοῶν τό νήπιόν ἐστί τῆς πατρίδος».

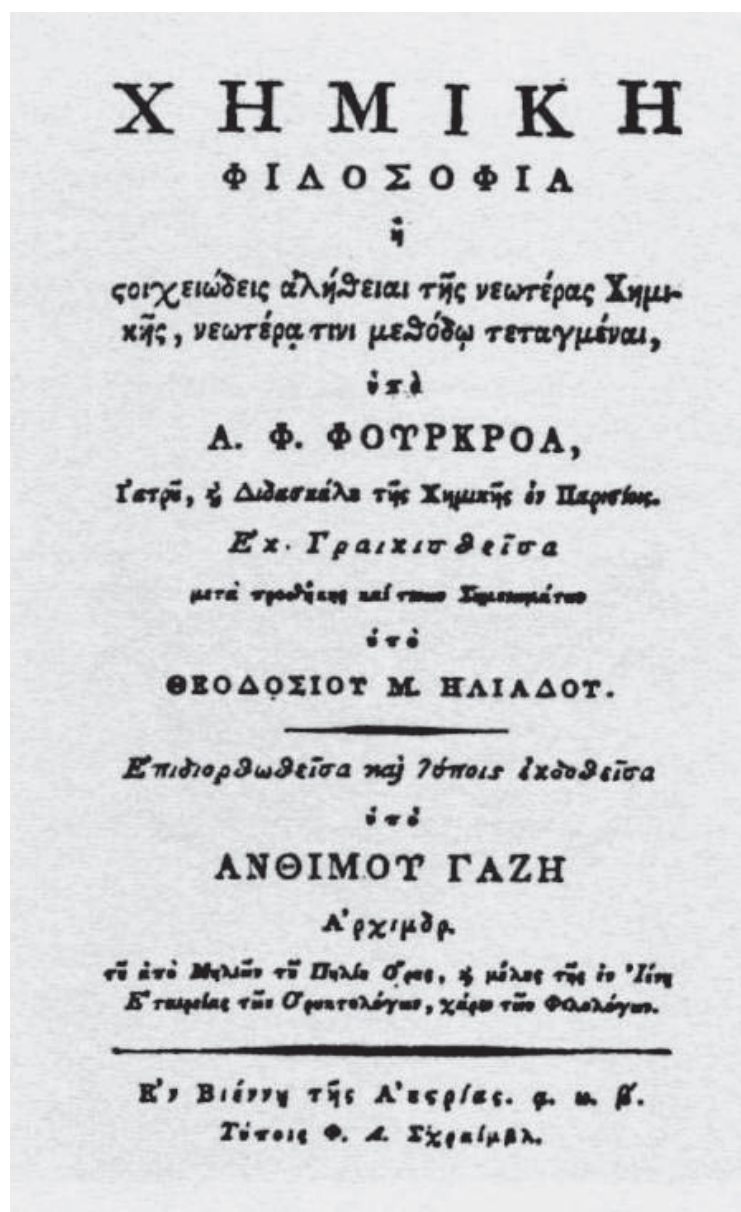
Σημαντική ήταν η συμβολή του Ανθίμου Γαζή στην έκδοση του πρώτου βιβλίου Χημείας, της καινούργιας επιστήμης, η οποία εκείνα τα χρόνια είχε κάνει την εμφάνισή της με τις εργασίες του Λαβουαζιέ (A. L. Lavoiser, 1743-1794) και των άλλων χημικών. Το 1802 επιμελείται την έκδοση του βιβλίου *Philosophie Chimique* του Γάλλου Φουρκροά (A.-F. Fourcroy, 1755-1809), που μεταφράστηκε στα ελληνικά με τίτλο *Χημική Φιλοσοφία ἢ στοιχειώδεις ἀλήθειαι τῆς νεωτέρας χημικῆς*²⁴ από τον ιατρό Θεοδόσιο Ηλιάδη, ο οποίος δυστυχώς νέος ήδη είχε αποβιώσει. Είναι το πρώτο βιβλίο Χημείας στην ελληνική γλώσσα και γι' αυτό η συμβολή του Γαζή στην ανάπτυξη της νέας επιστημονικής γνώσης στην Ελλάδα είναι σημαντική. Επιπλέον, όπως σημειώνει ο Γαζής για τη σημασία και εγκυρότητα του βιβλίου, το βιβλίο του Φουρκροά μεταφράστηκε σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες, «ὅλα τά πεπαιδευμένα γένη τῆς Εὐρώπης ἔσπευσαν νά τό μετενέγκωσιν ἕκαστον εἰς τήν ἰδίαν διάλεκτον». Γι' αυτό και ο ιατρός Θεοδόσιος Ηλιάδης «δέν ὑπέφερεν νά μένη τό ἡμέτερον Γένος ὑστερημένον τοῦ τοιοῦτου θησαυροῦ» και το μετέφρασε στην «ἡμετέραν διάλεκτον». Και ο ίδιος ο Γαζής πλήρωσε τα έξοδα της έκδοσης «δι' ἰδίων μου ἀναλωμάτων», όπως σημειώνει στον πρόλογο, για την ωφέλεια του Γένους και στη μνήμη του μεταφραστή.

Την έκδοση αυτή, μάλιστα, ο Γαζής την αφιερώνει στον δάσκαλό του στις Μηλιές Άνθιμο, ευχαριστώντας τον για τις ευεργεσίες, τις οποίες είχε κατά την εκπαίδευση, «χειραγωγός γενόμενος ἄριστος», όπως σημειώνει και γι' αυτό θα έχει «διά βίου τήν εὐγνωμοσύνην» του και υπογράφει «ὁ Σός μαθητής, ὁ Ἀρχιμανδρίτης Ἄνθιμος Γαζῆς». Προσφέρει κατ' αυτόν τον τρόπο ο Γαζής και ένα δίδαγμα ότι θα πρέπει να τιμούμε τους δασκάλους μας που μας εισήγαγαν στη γνώση. Στον πρόλογο του βιβλίου διαπιστώνεται η ευρύτερη γνώση του Γαζή και στο νεοφανές επιστημονικό πεδίο της Χημείας, η οποία εκείνα τα χρόνια έκανε τα πρώτα βήματά της. Παραθέτει σε υποσημείωση τους τίτλους σχετικών γαλλικών ή γερμανικών πρόσφατων βιβλίων ή περιοδικών Χημείας, στοιχείο της επιστημονικής του ενημέρωσης.

22. Μελετίου *Γεωγραφία...*, τ. Β', 353. Για την αρπαγή του αγάλματος το 1802 από τον Άγγλο Edward Daniel Clarke, βλ. Κυριάκος Σιμόπουλος, *Ξένοι Ταξιδιώτες στην Ελλάδα 1800-1810*, Αθήνα 1975, Γ1, 73-77.

23. Δανιήλ-Δημητρίου Φιλιππίδη, *Ιστορία της Ρουμουνίας*, Λειψία 1816.

24. Α. Φ. Φουρκροά, *Χημική φιλοσοφία ἢ στοιχειώδεις ἀλήθειαι τῆς νεωτέρας χημικῆς, νεωτέρα τινί μεθόδῳ τεταγμένα, ἐκ γραικισθεῖσα μετά προσθήκης καί τινων σημειωμάτων ὑπό Θεοδοσίου Μ. Ἡλιάδου, ἐπιδιορθωθεῖσα καί τύποις ἐκδοθεῖσα ὑπό Ἀνθίμου Γαζῆ Ἀρχιμανδρίτου, ἐν Βιέννῃ 1802.*

Εικ. 1. Φωτοαντίγραφο του τίτλου της Χημικῆς Φιλοσοφίας (Βιέννη 1802).

Ιδιαίτερα ο Γαζής τονίζει πως στο βιβλίο αυτό της Χημείας καταγράφονται νέες λέξεις, νέοι όροι στην ελληνική γλώσσα, αποτέλεσμα των νέων ερευνών και εξέλιξης της επιστήμης αυτής. Χαρακτηριστικά τονίζει: «Καί ἄν ὁ μεταφραστής ἐμεταχειρίσθῃ εἰς τὴν μετάφρασιν καινουργεῖς λέξεις, δέν πρέπει νά εἶναι μεμπτός. Ἄς μήν τολμήσουν οἱ δύστηνοι λογοδαίδαλοι ἢ λεξιθῆραι καί εἰς τοῦτο νά ἀνοίξουν τὴν γραώδη γλώσσαν των, προφασιζόμενοι τάχα, ὅτι αἱ λέξεις δέν εἶναι τῆς Ἀττικῆς Κωλοιάδος, ἀλλ' ἄς μάθουν πρῶτον ὅτι κάθε ἐπιστήμη, ὡς ἐν Λεξικόν ἔχει τὰς ἰδίας τῆς τεχνικᾶς λέξεις». Και συμπληρώνει ότι ο «μεταφραστής ἐφύλαξε ἐν πᾶσιν ὅσον ἠδύνατο τὴν ἀναλογίαν». Προσθέτουμε ότι με το βιβλίο αυτό καθιερώνεται η ελληνική χημική ονοματολογία.

Για να έχουμε μία συνολική εικόνα του όλου έργου του Ανθίμου Γαζή στο Παράρτημα δίνεται συνοπτικά ο κατάλογος της εργογραφίας του, στην οποία διαφαίνεται η πνευματική του συνεισφορά κατά την προεπαναστατική εποχή. Μία πρώτη γενική παρατήρηση, που μπορούμε να κάνουμε, είναι η διαπίστωση ότι παρότι ο Γαζής είναι κληρικός, μόνο τρία εκκλησιαστικά βιβλία επιμελήθηκε και εξέδωσε, ενώ συμμετέχει στην έκδοση και προβολή έργων των θετικών επιστημών και χαρτών.

Κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα και τις δύο προεπαναστατικές δεκαετίες παρατηρείται σημαντική αύξηση στην έκδοση ελληνικών βιβλίων, διά των οποίων η σύγχρονη γνώση μεταφερόταν από την Ευρώπη στον ελληνικό χώρο. Μάλιστα κατά τις δύο προεπαναστατικές δεκαετίες εκδόθηκαν περισσότερα βιβλία από ό,τι στα πενήντα χρόνια του 18ου αι. Οι καινούργιες ιατρικές γνώσεις καταχωρίζονται στα καθαυτό ιατρικά βιβλία, αλλά και σε άλλα βιβλία, όπως φυσικές, φιλοσοφικά, ιστορικά, σχολικά εγχειρίδια, ακόμη και σε θρησκευτικού περιεχομένου βιβλίο. Επιπλέον, σύγχρονες ιατρικές γνώσεις περιλαμβάνονται πολλές φορές και στο προεπαναστατικό περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος*,²⁵ που εκδόθηκε στη Βιέννη το 1811 μέχρι το 1821, με πρώτο υπεύθυνο τον Ανθιμο Γαζή. Μάλιστα έχουμε τεκμηριώσει ότι τα ιατρικά θέματα καταλαμβάνουν το 10% των σελίδων του εν λόγω περιοδικού.²⁶

Ο Ανθιμος Γαζής (1764-1828)²⁷ εγκαταστάθηκε στη Βιέννη το 1796, ως εφημέριος στον ναό του Αγίου Γεωργίου της Ελληνικής Κοινότητας.²⁸ Κατά τα πρώτα χρόνια της εκεί διαμονής του επιδόθηκε «εἰς τὴν μελέτην τῶν φυσικομαθηματικῶν ἐπιστημῶν», όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Σάθας.²⁹ Γι' αυτό, εξάλλου, στο βιβλίο *Χημι-*

25. Το αξιόλογο προεπαναστατικό *Ερμής ο Λόγιος*, επανεκδόθηκε φωτομηχανικά από το ΕΛΙΑ, διευθυντής Μάνος Χαριτάτος, σε 11 τόμους, Αθήνα 1988-1990.

26. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η ιατρική ευρωπαϊκή γνώση στον ελληνικό χώρο 1745-1821*, Βιβλιοθήκη Ιστορίας της Ιατρικής, αρ. 1, Αθήνα 2003, σ. 178.

27. Για το έτος γεννήσεως του Ανθ. Γαζή, βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Περί Ανθίμου Γαζή και ιατροῦ Αγγέλου Μελισσηνού», *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, 32 (1997) 167-171 (και ανάτυπο, Αθήνα 1998).

28. Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, *Ο εν Βιέννη Ναός του Αγίου Γεωργίου και η Κοινότης των Ελλήνων οθωμανών υπηκόων*, Αλεξάνδρεια 1912, 136 κ. εξ. Ανδρόνικος Κ. Δημητρακόπουλος, *Προσθήκαι και διορθώσεις εις την Νεοελληνικήν Φιλολογίαν Κ. Σάθα*, Λειψία 1871, 115-116.

29. Κων. Σάθας, *Νεοελληνική Φιλολογία*, Αθήνα 1868, 693.

κή Φιλοσοφία, που επιμελήθηκε και εξέδωσε το 1802, αναγράφει στον τίτλο ότι ήταν «μέλος τῆς ἐν Ἰέννη Ἐταιρείας τῶν Ὀρυντολόγων». Καρπός της δραστηριότητάς αυτής του Γαζή ήταν μία σειρά από εκδόσεις βιβλίων των θετικών επιστημών, όπως διαπιστώνεται στην παρατιθέμενη στο τέλος εργογραφία του.

Το πρώτο έργο με το οποίο ο Γαζής εμφανίζεται στα ελληνικά γράμματα είναι το βιβλίο του Βενιαμίν Μαρτίν (Benjamin Martin, 1704-1782) *Γραμματική τῶν*

Εικ. 2. Η χαλκογραφία του Ανθίμου Γαζή στο βιβλίο *Γραμματική των Φιλοσοφικών Επιστημών* (Βιέννη 1799).

φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν, ἢ Σύντομος ἀνάλυσις τῆς πειραματικῆς φιλοσοφίας κατ' ἐρωταπόκρισιν... (Βιέννη 1799), το οποίο μετέφρασε και στο οποίο πρόσθεσε πολλές σημειώσεις και παραρτήματα. Είναι πολύ παιδαγωγικός ο τρόπος αυτός με την ερώτηση-απάντηση, που χρησιμοποιήθηκε από τον Άνθιμο Γαζή.³⁰ Στο βιβλίο αυτό ο Γαζής έχει καταχωρίσει και μία ολοσέλιδη δική του χαλκογραφία, στην οποία αναγράφει και το έτος γεννήσεώς του, 1764. Γι' αυτό τονίζουμε ότι θα πρέπει πλέον να αναγράφεται το 1764 ως έτος γεννήσεώς του και όχι το 1758, το οποίο μνημονεύουν μερικοί συγγραφείς. Θα πρέπει πλέον να διορθωθούν όλα τα κείμενα, στα οποία δημοσιεύεται η λαθεμένη χρονολογία γεννήσεώς του.

Ο Άνθιμος Γαζής στον πρόλογό του «*Τοῖς Ἐντευξομένοις*», στο πρώτο αυτό πόνημά του (ηλικίας τότε 35 ετών) επισημαίνει την διακαή επιθυμία του, όπως εξάλλου το απέδειξε και η πορεία του, να συμβάλει στη μόρφωση των συμπατριωτών του, των Ελλήνων, απαλλάσσοντας την αχλύ της απαιδευσίας τους: «*Ἐν ᾧ πάντες πάντοθεν σπεύδουσι τό δυνατόν ἕκαστος νά συνεισφέρωσι τί εἰς τό κοινόν καλόν, ἐγώ δέν ἠμπόρεσα νά ἀντισταθῶ εἰς τήν ἀνέκαθεν ζέουσαν ἐπιθυμίαν, ὅπου ἐξωπύρουν ἐν ἐμαυτῶ, νά γένω καὶ γῶ ὠφέλιμος εἰς τό ἀρχόμενον ἤδη θεία χάρητι τῆς ἐπικαλυπτούσης ἀχλύος ἀπαλλάττεσθαι ἔθνους μου (...) τοὺς Ἑλληνας*». Τονίζει, επίσης, ότι την αξία του βιβλίου που μεταφράζει δεν χρειάζεται να την συστήσει ο ίδιος, διότι οι μεταφράσεις του σε τόσες γλώσσες «*ἀδυνατίζουν καθε ἐδικήν μου σύστασιν*», όπως γράφει. Το μόνο που απαιτείται είναι να δώσει λόγο για την μετάφραση, εάν πράγματι είναι καλή. Τονίζει, ωστόσο, ότι όσοι θα θελήσουν να κάνουν κριτική να «*γένωσι μετριώτεροι δικασταί τῆς μεταφράσεως*», διότι θα πρέπει να λάβουν υπόψη τους «*πόσον δύσκολον εἶναι νά μεταφέρῃ τις εἰς μίαν διάλεκτον νέας ιδέας*». Επισημαίνει κατ' αυτόν τον τρόπο το πολύ σοβαρό πρόβλημα της ελληνικής επιστημονικής ορολογίας για τα νέα επιστημονικά δεδομένα κατά την εποχή πριν από τη δημιουργία του Πανεπιστημίου Αθηνών το 1837, που τότε εντοπίζονται οι απαρχές, όπως έχουμε τεκμηριώσει, της ελληνικής ιατρικής ορολογίας.³¹

Για την αξία της έκδοσης αυτής του βιβλίου του Γαζή *Γραμματική τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν* ο Γεώργιος Ζαβίρας³² στο σημαντικό χειρόγραφο, το οποίο εκδόθηκε αργότερα σε βιβλίο με τίτλο *Νέα Ελλάς*, σημειώνει ότι «*τοῦτο τό βιβλίον εἶναι ἕνα ἀπό τά πλέον ἐξαιρέτα ὅπου ἐγράφησαν εἰς τήν γλῶσσαν μας*». Παρόμοια, επίσης, γράφονται και από τον Barbé du Bocage³³ και σε επιστολή³⁴ του στο Γαζή, στις 16 Νοεμβρίου 1801.

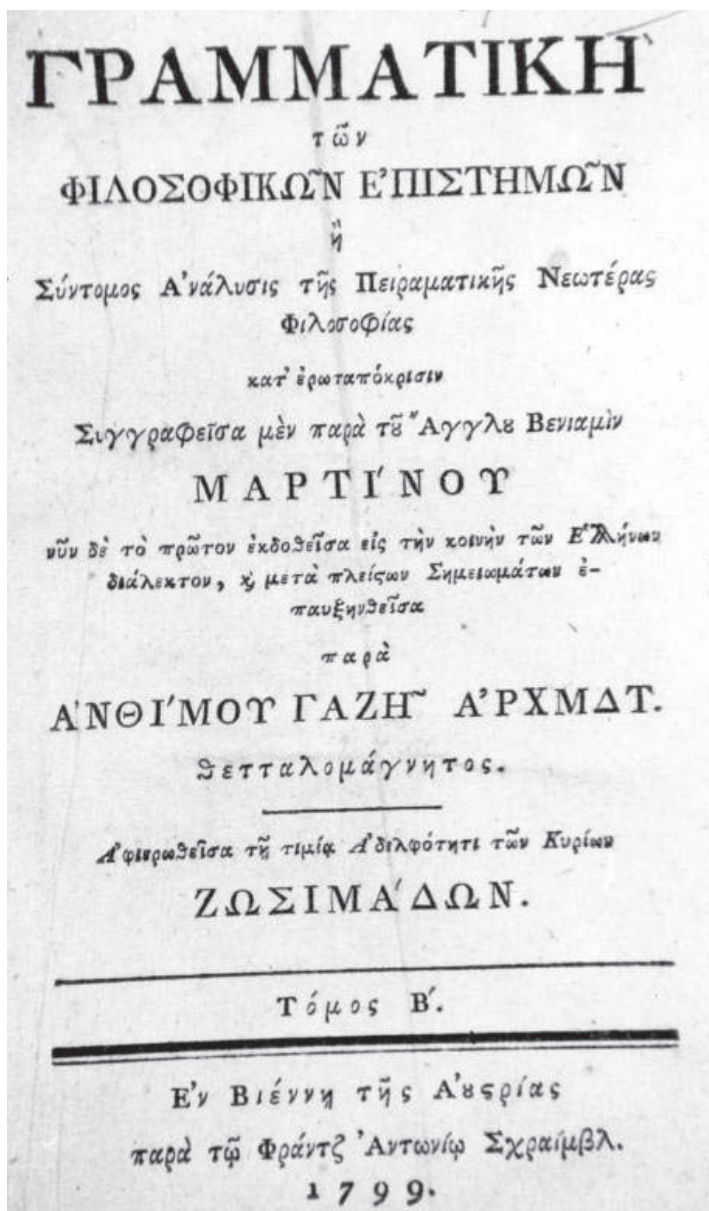
30. Παρόμοια, εννέα χρόνια πιο πριν, χρησιμοποιήθηκε η ερώτηση-απάντηση και από τον Ρήγα στο *Φυσικῆς ἀπάνθισμα*, Βιέννη 1790.

31. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Ελληνική ιατρική Ορολογία. Οι απαρχές της κατά το Νεοελληνικό Διαφωτισμό», *Αρχαία Ελληνική Ιατρική*, 25 (2008) 244-247 (και ανάτυπο, Αθήνα 2009).

32. Γεώργιος Ιωάννου Ζαβίρας, *Νέα Ελλάς ἢ Ἑλληνικόν Θέατρον*, ανατύπωση Α' εκδόσεως (1872), επιμέλεια-εισαγωγή-ευρετήριο Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα 1972, 204.

33. *Magasin Encyclopedique*, 4 (1801) 247-249.

34. Δανιήλ Φιλιππίδης-Barbé du Bocage-Άνθιμος Γαζής, *Αλληλογραφία (1794-1819)*, έκδοση, σχόλια, Αικατερίνη Κουμαριανού, Αθήνα 1966, 56.

Εἰκ. 3. Φωτοαντίγραφο τοῦ τίτλου τῆς *Γραμματικῆς τῶν Φιλοσοφικῶν Ἐπιστημῶν*, (Βιέννη 1799).

Στὴν ανατομία καὶ φυσιολογία τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος εἶναι ἀφιερωμένο το πέμπτο κεφάλαιο τοῦ δευτέρου τόμου τῆς *Γραμματικῆς τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν...* (1799, 539 κ. εἰς.) με το ὁποῖο μεταφέρονται στοιχεῖα τῆς ἰατρικῆς γνώσης στὸν ἐλληνικὸ χῶρο³⁵. Ὁ Γαζῆς, ὅμως, δὲν κάνει μόνο ἀπλὴ μετάφραση. Προ-

35 Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Γνώσεις ἀνατομίας καὶ φυσιολογίας τοῦ Θεσσαλοῦ Διδασκάλου τοῦ Γένους Ἀνθίμου Γαζῆ*, ἐκδ. Ἐπιστημονικῆς Ἐταιρείας Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα, Ἀθήνα 1993.

σθέτει πολλές υποσημειώσεις με τις σύγχρονες ιατρικές γνώσεις της εποχής του και τούτο διότι το πρωτότυπο βιβλίο είχε εκδοθεί πριν από 40 χρόνια. Η καταχώριση των υποσημειώσεων αυτών στα ιατρικά θέματα δείχνει πόσο ενημερωμένος ήταν ο Γαζής στη σύγχρονη ιατρική γνώση. Και όπως διαπιστώνεται από τις παραπομπές, τα επιστημονικά βιβλία που χρησιμοποιεί είναι εκείνων των ετών της έκδοσης του βιβλίου του. Για παράδειγμα αναφέρουμε το βιβλίο «*Περί κατασκευής τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος*» (*De corporis humani fabrica*, 1798), του ανατόμου Samuel Sommerring, και τα βιβλία *Βοτανική* του Carl Wildenow (1765-1812) και *Φυσική Ιστορία* του Johann Blumenbach (1752-1840), τα οποία εκδόθηκαν το 1798 και 1799 αντίστοιχα και τα οποία ο Γαζής τα μνημονεύει στις υποσημειώσεις του,³⁶ δηλωτικό της έγκυρης και σύγχρονης επιστημονικής ενημέρωσής του.

Παράδειγμα της διαφωτιστικής συμμετοχής του Γαζή αναφέρουμε πως κάνει γνωστή στον ελληνικό χώρο την καινούργια γνώση ότι το οξυγόνο είναι το απαραίτητο στοιχείο του αέρα για την αναπνοή, γνώση η οποία, πριν από λίγα χρόνια (1790), είχε ανακοινωθεί από τον Λαβουαζιέ. Στο Παράρτημα «*Περί αέρος*»,³⁷ το οποίο είναι δικό του κείμενο, ο Γαζής μνημονεύει τους καινούργιους όρους *οξυγόνον*, *άζωτον*, *ανθρακικόν οξύ*, *νιτρικόν οξύ*. Πληροφορεί, μάλιστα, τον αναγνώστη ότι όταν υπάρχει κατάληξη σε *-ικόν* είναι το «εντελές οξύ» ενώ όταν δεν είναι «μέχρι κόρου», τότε το εκφράζουμε με την λήγουσα σε *-ώδες*, όπως «*νιτρώδες οξύ*». Ο Γαζής εισάγει στο επιστημονικό ελληνικό λεξιλόγιο τους μνημονευθέντες όρους και για πρώτη φορά αυτοί καταγράφονται σε ελληνικό βιβλίο.³⁸

Θα προσθέσουμε ότι ο Γαζής, συνεπής στη διαφωτιστική του προσπάθεια να βοηθήσει τον αναγνώστη, καταχωρίζει με επεξηγήσεις δύο ανατομικά σχήματα, τα οποία, σύμφωνα με την έρευνά μας,³⁹ αποτελούν τις πρώτες ανατομικές εικόνες σε ελληνικό βιβλίο. Και μάλιστα έχουν καταχωριστεί όχι από γιατρό, αλλά από ένα λόγιο κληρικό, και όχι σε ένα καθαρά ιατρικό βιβλίο, αλλά σε ένα βιβλίο εγκυκλοπαιδικής γνώσεως, θα λέγαμε σε ένα βιβλίο φυσικής ιστορίας.

Επιπλέον ο Γαζής, ως υπεύθυνος εκδότης του περιοδικού *Ερμής ο Λόγιος*, παρουσιάζει το 1812 το ιατρικό βιβλίο του ιατρού Αγγέλου Μελισσηνού,⁴⁰ το οποίο είχε εκδοθεί στα ιταλικά τον προηγούμενο χρόνο, με τίτλο *Πονημάτιον ἐπάνω εἰς τὴν κίνα-κίνα καὶ μεταχειρίσιν αὐτῆς εἰς τοὺς περιοδικούς πυρετούς, γεγραμμένον*

36. *Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν...*, τ. Β', 546 και 504 αντίστοιχα.

37. *Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν...*, τ. Α', 355.

38. Στεφ. Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων, προλεγόμενα* Κ. Θ. Δημαρά, Νεοελληνικά Μελετήματα 4, Αθήνα 1980.

39. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Γνώσεις ανατομίας...*, σ. 26, σημ. 109.

40. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Περί Ανθίμου Γαζή και ιατροῦ Αγγέλου Μελισσηνού», *ό. π.*, σ. 167-171 (και ανάτυπο, Αθήνα 1998). Ο Μελισσηνός πρόσφερε το ίδιο βιβλίο και στον Αδαμάντιο Κοραή με σχετική αφιέρωση «*Εἰς σημείον ἀγάπης καὶ εὐλαβείας τό ἐγχειρίδιον τοῦτο προσφέρει τῷ σοφῷ καὶ φιλογενεῖ Κοραῖ Ἄγγελος Μελισσηνός. Ἐν Παρισίοις τῇ 20 Ἰουνίου 1812*», όπως παρουσιάζεται από τον καθηγητή Στέριο Φασουλάκη, «Ο Ἄγγελος Μελισσηνός προς τον J.-L. Alibert και η αθησαύριστη επιστολή του στον Κοραή», *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, 6 (1992-1994) 257-264.

είς Ἰταλικήν διάλεκτον παρά Μελισσηνοῦ Ἀγγέλου Κεφαλληνέως, στεφανωθέντος εἰς τήν ἰατροχειρουργικήν τέχνην, 1811 εἰς ὄγδοον, φύλλ. 171. Μεδιόλανα ἐκ τοῦ τύπου Δεστέφανης. Μάλιστα ο συγγραφέας ἐστειλε ἓνα ἀντίτυπο στον Γαζή με σχετική αφιέρωση, το οποίο τώρα εναπόκειται στη Βιβλιοθήκη των Μηλεών και το χρησιμοποιήσαμε. Ο Γαζής κάνει σχετική παρουσίαση⁴¹ του βιβλίου, στο οποίο επισημαίνεται η ορθή χρησιμοποίηση του φαρμάκου, που παράγεται ἀπό το φυτό κίνα-κίνα, δηλαδή την κινίνη, για την αντιμετώπιση των περιοδικών πυρετών, ὅπως τότε ονομαζόταν η ελονοσία, και ἦταν ἓνα πολύ σοβαρό πρόβλημα υγείας στον ἐλλαδικό χώρο.⁴² Κατ' αὐτόν τον τρόπο μεταφέρεται η νέα ἰατρική γνώση της θεραπείας της ελονοσίας με την κίνα-κίνα, που ἦταν πρόδρομος μορφή της κινίνης.

Επίσης στο Λεξικό του ο Γαζής ἐμπλουτίζει τους ἰατρικούς ὄρους με κείμενα ἀπό τους ἀρχαίους ἔλληνες ἰατροὺς Ἴπποκράτη, Γαληνό, Διοσκορίδη, Ἀρεταῖο τον Καππαδόκη, Ρούφο τον Εφέσιο, Παῦλο τον Αἰγινήτη, καθώς ἐπίσης τον Ἀριστοτέλη, τον Πολυδεύκη κ. ἄ. Για παράδειγμα, στον ὄρο «αγγειολογία» παραθέτει ἓνα χωρίο ἀπό τον Παῦλο Αἰγινήτη, στον ὄρο «αιμάτωση» ἀπό τον Γαληνό, στον ὄρο «αορτή» ἀπό τον Ἀριστοτέλη. Εἶναι δείγμα της γνώσης των ἀρχαίων ἐλληνικῶν ἰατρικῶν κειμένων ἀπό τον Γαζή. Επιπλέον προσφέρει τη δυνατότητα στους νεότερους ἔλληνες ἰατροὺς να χρησιμοποιοῦν κατάλληλα αὐτά τα ἀρχαία ἰατρικά κείμενα.

Για τον τάφο του Ἴπποκράτη, ο Γαζής με θλίψη γράφει στο βιβλίο του *Βιβλιοθήκης Ἑλληνικῆς*,⁴³ πως εἶδε τον τάφο του στη Λάρισα χωρίς να μπορέσει να διαβάσει την ἐπιγραφή⁴⁴ λόγω των τουρκοπαίδων, τα οποία τον εἶχαν περικυκλώσει: «Ὁ τάφος τοῦ Ἴπποκράτους κεῖται ἔξω της Λαρίσσης μεταξύ εἰς τὰ τῶν Τούρκων μνήματα, ἐπάνω εἰς τόν δρόμον, μετὰ τινος ἐπιγραφῆς, τόν ὁποῖον εἶδον κί' ἐγώ, ἀναγνώσας τήν ἐπιγραφὴν, μή δυνηθεῖς δέ νά τήν ἀντιγράψω διά τόν φόβον τῶν περικυκλοσάντων με τουρκοπαίδων, ἀνεχώρησα λυπημένος καί μέ στεναγμούς». Ἀξιοπρόσεκτη εἶναι η φράση «εἶδον κί' ἐγώ», που σημαίνει πως και κάποιος ἄλλος εἶδε τον τάφο και αὐτός ἦταν ο Ρήγας Βελεστινλής, ο οποίος λίγα χρόνια πρὶν ἀπό το 1797 ἀναγράφει στον *Νέο Ἀνάχαρσι*⁴⁵ για τον τάφο του Ἴπποκράτη.

Συνοπτικά παρουσιάστηκαν μερικές χαρακτηριστικές περιπτώσεις, οι οποίες δείχνουν τη σημαντική συμμετοχή του Ἀνθίμου Γαζή στη διαφωτιστική προσπάθεια του Ἑλληνισμοῦ καθώς ἐπίσης και η ἐργογραφία του. Ευελπιστούμε ὅτι θα υπάρξει ανταπόκριση για μία συστηματική ἐκδοση ὅλων των ἐργῶν του Ἀνθίμου Γαζή και των ἄλλων διδασκάλων της Μαγνησίας, μια και ἐγινε η ἀρχή με τα Ἄπαντα του Ρήγα Βελεστινλή.

41. *Ερμῆς ο Λόγιος*, Β' (1812) 195-196.

42. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Οι περιοδικοί ἢ διαλείποντες πυρετοὶ κατὰ την προεπαναστατική ἐποχή», *Δέλτος*, 30 (2005) 26-30 (και ἀνάτυπο, Αθήνα 2009).

43. Ἀνθμος Γαζής, *Βιβλιοθήκης Ἑλληνικῆς*, τ. Α', Βενετία 1807, 200, σημ. α'.

44. Η ἐπιγραφή αὐτή εἶναι της ρωμαϊκῆς ἐποχῆς και ἐπομένως δεν ἔχει σχέση με τον ἰατρό Ἴπποκράτη. Βλ. Bruno Helly (μετ. Gino Polese), «Ἡ οδός Λάρισα-Γυρτώνης-Τεμπῶν στην ἀναζήτηση του τάφου του Ἴπποκράτη», *Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο*, 24 (1993) 3-17.

45. Ρήγας Βελεστινλής, *Νέος Ἀνάχαρσις*, Βιέννη 1797, φωτομηχανική ἐπανεκδοση ἀπό την Ἐπιστημονική Ἐταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2006, 362.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΑΝΘΙΜΟΥ ΓΑΖΗ (1764-1828)

Α΄. ΒΙΒΛΙΑ

I. ΛΕΞΙΚΑ

1. Βιβλιοθήκης Ἑλληνικῆς βιβλία δύο περιέχοντα κατά χρονικὴν πρόοδον τὰς περὶ τῶν ἐξόχων Ἑλλήνων συγγραφεῶν βεβαιότερας εἰδήσεις. Συνεραμισθέντα ἐκ παλαιῶν καὶ νεωτέρων κριτικῶν καὶ ἐκδοθέντα ὑπὸ Ἀνθίμου Γαζῆ τοῦ Μηλιώτου, τόμοι Α΄+Β΄, Βενετία 1807. [Φ. Ηλιού, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία τοῦ 19ου αἰῶνα. Βιβλία-Φυλλάδια*, τόμος πρῶτος 1801-1818, Βιβλιολογικὸ Ἐργαστήρι, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1997, αρ. 1807.8 καὶ 9].

2. Ἀνθίμου Γαζῆ, *Λεξικὸν Ἑλληνικὸν πρὸς χρῆσιν τῶν περὶ τοὺς παλαιούς συγγραφεῖς ἐνασχολουμένων*, Ἐπιστασία καὶ διορθῶσει Σπυρίδωνος Βλαντιῆ, τόμος πρῶτος Α-Θ, Βενετία 1809, τόμος δεῦτερος Ι-Π, Βενετία 1812, τόμος τρίτος, Ρ-Ω, Βενετία 1816. [Φ. Ηλιού, *ό. π.*, αρ. 1809.2, 1812.4, 1816.11].

II. ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ

1. Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως, *Ἄδολεσχία Φιλόθεος, ἥτοι ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῆς ἱερᾶς Μωσαϊκῆς Πεντατεύχου Βίβλου*, ἐπιστασία τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Ἀνθίμου Γαζῆ, τόμοι Α΄+Β΄, Βιέννη 1801 [Φ. Ηλιού, *ό. π.*, αρ. 1801.2 καὶ 3].

2. Νικοδήμου Ἀγιορείτου, *Ἐγχειρίδιον Συμβουλευτικὸν περὶ φυλακῆς τῶν πέντε αἰσθήσεων*, Ἐπιστασία τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Ἀνθίμου Γαζῆ, Βιέννη 1801. (Στο κεφάλαιο «Περὶ Καρδίας», ὅπου περιγράφεται ἡ κυκλοφορία τοῦ αἵματος καὶ καταχωρίζονται δύο ανατομικά σχήματα τῆς καρδιάς, ὁ Γαζῆς αναγράφει σε εκτενὴ υποσημείωση τὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος με τοὺς σχετικoὺς ανατομικοὺς ὀρους) [Φ. Ηλιού, *ό. π.*, αρ. 1801.13].

3. Μανουὴλ Μάνου τοῦ Βυζαντίου, *Ἀκολουθία τῶν ἀγίων καὶ ἐνδόξων μεγάλων μαρτύρων Μανουὴλ Σαβέλ καὶ Ἰσμαὴλ ψαλλομένη κατά τὴν ιζ΄ τοῦ Ἰουνίου*, ἐπιμελεία καὶ ἐπιστασία τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Ἀνθίμου Γαζῆ, Βιέννη 1803 [Φ. Ηλιού, *ό. π.*, αρ. 1803.6].

III. ΙΣΤΟΡΙΚΑ

1. *Ἱστορία Καρόλου τοῦ ΙΒ΄ βασιλέως τῆς Σουεδίας*, μεταφρασθεῖσα ..παρὰ Κωνσταντίνου τοῦ Τζιγαρά, ἐπιστασίας τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Ἀνθίμου Γαζῆ, Βενετία 1806 [Φ. Ηλιού, *ό. π.*, αρ. 1806.44].

IV. ΘΕΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

1. *Γραμματικὴ τῶν φιλοσοφικῶν ἐπιστημῶν, ἢ σύντομος ἀνάλυσις τῆς πειραματικῆς νεωτέρας φιλοσοφίας*, τοῦ Ἄγγλου Βενιαμίν Μαρτίνου, νῦν δέ τὸ πρῶτον ἐκδοθεῖσα εἰς τὴν κοινὴν τῶν Ἑλλήνων διάλεκτον καὶ μετὰ πλείστων ση-

μειωμάτων έπανξηθεισα παρά Άνθίμου Γαζή Θετταλομάγνητος, Βιέννη 1799 [Γ. Γ. Λαδάς - Αθ. Δ. Χατζηδήμου, *Ελληνική Βιβλιογραφία των ετών 1796-1799*, Αθήνα 1973, 215-216, αρ. 15].

2. Κονδιλλιάκ, *Η Λογική ή αί πρώται άναπτύξεις τής τέχνης του στοχάζεσθαι, μεταφρασθέν παρά Δανιήλ Δημητρίου ιερομονάχου του Φιλιππίδου*, Έπιστασία Άνθίμου Άρχμανδρίτου Γαζή, Βιέννη 1801 [Φ. Ηλιού, *ό. π.*, αρ. 1801.21].

3. Γουίδωνος του Γρανδη, *Σύνοψις των κωνικων τομων...μεταφρασθεισα εκ τής λατινίδος φωνής εις την καθ' ημάς άπλουστέραν διάλεκτον υπό Σ. Α. Σ [Σπ. Άσάνη], έξ ης μετήνεκται εις την έλληνικην παρά Ίωνά ιερομ. Σπαρμιώτου, έπιστασία και διορθώσει Άνθίμου Γαζή Άρχμδ. του Μηλιώτου*, Βιέννη 1802 [Φ. Ηλιού, *ό. π.*, αρ. 1802.53].

4. Φουρκροά Α. Φ., *Χημική φιλοσοφία, εκ γραιοισθεισα μετά προσθήκης και τινων σημειωμάτων υπό Θεοδοσίου Μ. Ήλιάδου*, επιδιορθωθείσα και τύποις έκδοθεισα υπό Άνθίμου Γαζή ..., Βιέννη 1802. [Φ. Ηλιού, *ό. π.*, αρ. 1802.59].

5. Ίερωνύμου Λαλάνδ, *Έπιτομή άστρονομίας, μεταφρασθεισα εις την καθομιλουμένην έλληνικην διαλέκτον παρά Δ. Δ. του Φιλιππίδου...έπιστασία, συνδρομή και διορθώσει του άρχμδ. Άνθίμου Γαζή*, τόμ. Α'-Β', Βιέννη 1803. [Φ. Ηλιού, *ό. π.*, αρ. 1803.30 και 31].

6. *Των κωνικων τομων Αναλυτική Πραγματεία...παρά του Άββα Καϊλλέ...εις την έλληνίδα, επιδιορθωθείσα παρά Κωνσταντίνου Μιχαήλ του εκ Λαρίσσης, έπιστασία του Άρχμανδρίτου Άνθίμου Γαζή Μηλιώτου*, Βιέννη 1803. [Φ. Ηλιού, *ό. π.*, αρ. 1803.79].

7. Νικηφόρου Θεοτόκη, *Στοιχεία Γεωγραφίας πλείστοις δέ σημειώμασι και σχήμασι πλουτισθέντα υπό Άνθίμου Γαζή*, Βιέννη 1804. (Εκτός των σχημάτων ο Γαζής πρόσθεσε και τον χάρτη «Πίναξ Καθολικός των δύο ήμισφαιρίων»). [Φ. Ηλιού, *ό. π.*, αρ. 1804.67].

8. Μελετίου *Γεωγραφία παλαιά και νέα...πλήστεις δέ σημειώμασιν έπανξηθεισα μετά τινων παραρτημάτων και πέντε Γεωγραφικων Πινάκων και επιδιορθωθείσα, έξεδόθη ήδη τό δεύτερον υπό Άνθίμου Γαζή του Μηλιώτου*, Βενετία, τόμ. Α'+Β', 1807. [Φ. Ηλιού, *ό. π.*, αρ. 1807.41 και 42, 43, 44].

Β'. ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

1. *Έρμής ό Λόγιος*, Βιέννη 1811 (υπεύθυνος έκδοσης του σημαντικού αυτού διαφωτιστικού περιοδικού κατά την προεπαναστατική περίοδο, του οποίου η έκδοση παύθηκε με την έκρηξη της Επαναστάσεως το 1821).

Γ'. ΧΑΡΤΕΣ

1. *Πίναξ Γεωγραφικός τής Ελλάδος, μέ τά παλαιά και νέα όνόματα*, επιδ.[ιορθωθείς] υπό Α. Α. Γαζή Μηλιώτου, έκδοθείς παρά Φρανσουά Μύλλερ. Άφιερωθείς τω Γένει των Έλλήνων. Αω'.1800. Έν Βιέννη. Επανεκδόθηκε το 1810 (διαστάσεις: 100 εκ X 100 εκ. περίπου. Είναι η *Χάρτα τής Ελλάδος του Ρήγα Βελεστινλή* με μερικές επιδιορθώσεις του Γαζή με τον ίδιο χαρακτή) [Δ. Γκίνης - Β. Μέξας, *Ελληνική*

Βιβλιογραφία 1800-1863, τ. Ι, 1800-1839, Αθήνα 1939, αρ. 23].

2. Άτλας ἢ χάρτης περιέχων καθολικούς γεωγραφικούς πίνακας τῆς ὑδρογείου σφαίρας ..καί μερικόν πίνακα τῆς Βλαχίας...Πονηθείς χάριν τῶν φιλομαθῶν ὑπό Γεωργίου υἱοῦ τοῦ ἐνδοξοτάτου ἄρχοντος μεγάλου Βορνίκου Ραδουκάνου Γολέσκου, οὗ καί ἀναλώμασι τύποις ἐξεδόθη, Βιέννη, 1800 [Δ. Γκίνης - Β. Μέξας, ό. π., αρ. 3].

3. Πίναξ Γεωγραφικός τῆς Εὐρώπης. Ἑλληνιστί ἐκδοθεῖς ὑπό τοῦ Ἀρχιμ. Ἀνθίμου Γαζῆ τοῦ ἀπό Μηλεῶν τοῦ Πηλίου Ὁρους χάριν τῶν φιλομαθῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γένους, Βιέννη 1801. Ἐχαράχθη ὑπό Κ. Σχινδελμάϋερ ἐν Βιέννη [Δ. Γκίνης - Β. Μέξας, ό. π., αρ. 92].

4. Πίναξ Γεωγραφικός τῆς Ἀσίας, ἐκδοθεῖς ὑπό Ἀνθίμου Γαζῆ...χάριν τῶν φιλομαθῶν. Ἀναλώμασι τῶν Κυρίων Ζωσιμαδῶν, Βιέννη 1802. Ἐχαράχθη ὑπό Κ. Σχινδελμάϋερ ἐν Βιέννη [Δ. Γκίνης - Β. Μέξας, ό. π., αρ. 164].

5. Πίναξ Καθολικός τῶν δύο Ἡμισφαιρίων ὑπό Α. Α. Γαζῆ. Ἐχαράχθη ὑπό Κ. Σχινδελμάϋερ ἐν Βιέννη [1804] (19,5 X 40 εκ.). (Προσθήκη στο βιβλίον Στοιχεῖα Γεωγραφίας του Νικηφόρου Θεοτόκη, Βιέννη 1804).

6. Ἡ Εὐρώπη διά τήν Γεωγραφίαν τοῦ Μελετίου, ἐκδοθεῖσα ὑπό Α. Α. Γαζῆ, (24,5 X 21 εκ.), στον τ. 1, Βενετία 1807.

7. Ἡ Ἑλλάς διά τήν Γεωγραφίαν τοῦ Μελετίου, στον τ. 2, Βενετία 1807.

8. Ἡ Ἀσία διά τήν Γεωγραφίαν τοῦ Μελετίου, στον τ. 3, Βενετία 1807.

9. Ἡ Ἀμερική διά τήν Γεωγραφίαν τοῦ Μελετίου, στον τ. 4, Βενετία 1807.

10. Ἡ Ἀφρική διά τήν Γεωγραφίαν τοῦ Μελετίου, Ἐξεδόθησαν ὑπό Α. Α. Γαζῆ. Ἐχαράχθησαν ὑπό Ἰωάν. Ἄντων. Ζιουλιάνη, τ. 4, Βενετία 1807.

11. Ἡ Μαγνησία ὑπό Α. Γαζῆ, 1805, [Βιέννη]. (30X 22 εκ.). Επανεκδόθηκε το 1814 (18X 11 εκ.) [Δ. Γκίνης - Β. Μέξας, ό. π., αρ. 814].

12. Πίναξ χωρογραφικός τῆς μεγάλης ἀρχισατραπίας Ἰκονίου μετά τῶν ὑπ' αὐτήν ἐπτὰ στρατηγικῶν λεγομένων τουρκιστί σατζάκια νῦν πρῶτον ἰδιοχειρί σχεδιασθεῖς καί ἰδία δαπάνη τύποις ἐκδοθεῖς...παρά τοῦ πρότερον ἐν ἐκείνῃ τῇ ἐπαρχίᾳ ἀρχιερατεύσαντος... μητροπολίτου Ἀδριανουπόλεως κυρίου Κυρίλλου, ἐπιστασία Ἀνθίμου Γαζῆ, ἐν Βιέννη, Νείκλιστ, 1812. (ένα φύλλο διαστάσεων 88 X 66 εκ.) [Δ. Γκίνης - Β. Μέξας, ό. π., αρ. 724].

13. Ἀσία διά τήν Ρουμουνίαν. Ἐχαράχθη ὑπό Κ. Νεάνλις, [Βιέννη 1816], (55 X 37 εκ.). Προσθήκη στο βιβλίον του Δ. Φιλιππίδη, Γεωγραφικόν τῆς Ρουμουνίας, [Λειψία] 1816. (Ενδιαφέρον ἔχει ὅτι ὅταν στην ἀκρῆ του χάρτη δίπλα στη Μ. Ἀσία ἔχει τήν Ελλάδα, ὅπου αναγράφει μόνο τή λέξη Ἑλλάς καί Θεσσαλονίκη, ὁ Γαζῆς αναγράφει καί τή λέξη Πήλιον, θέλοντας νά δηλώσει τόν τόπο καταγωγῆς του, τήν πάτριον γῆ).

14. Ρουμουνία, [Βιέννη 1816], (44 X 35 εκ.). (Προσθήκη στο βιβλίον του Δανιήλ Φιλιππίδη, Γεωγραφικόν τῆς Ρουμουνίας, [Λειψία] 1816, ὅπου αναγράφεται ὅτι «Ἡ Ρουμουνία καί τό βόρειον τοῦ παλαιοῦ κόσμου ἐχαλκογραφήθησαν ἐν Βιέννη ἐπιστασία τινός τῶν ἐκεῖ [του Α. Γαζῆ]»).